

O'RTA OSIYODA MUSIQA CHOLG'U ASBOBLARINING PAYDO BO'LISHI

Hamidov Shermamat O'roqovich

Termiz Davlat Universiteti

"Musiqqa ta'limi" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalqining musiqa madaniyati uzoq o'tmishda ma'lum bo'lganligi va musiqa cholg'u asboblarning paydo bo'lgan davri haqida so'z yuritilgan. Minatyura asarlaridan musiqiy choig'ular uzoq o'tmishda mavjud bo'lgani va turli xalqlar o'rtasida muloqot vositasi bo'lganligini isbotlaydigan manbalar berilgan. XVI-XIX-asrlarda o'zbek musiqasining taraqqiyotiga o'zining musiqaga oid asarlarni yozib qoldirgan allomalarning ijodlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g'ijjak, qobizl, sbizg'a, ud, Lyutnya, cholg'u, qonun, ud, rud, shemani, (musiqor) chag'ona, chiltor, burg'u, karnay, arfa.

Halq cholg'u asboblari, ma'lumotlarga qaraganda juda qadim zamonlarda, eramizdan avvalgi XIII ming yillikda paydo bo'lgan, deb taxmin qilinadi. Cholg'ulardan dastlab urma zarbli cholg'ular paydo bo'lgan, chunki eng qadimgi mehnat qo'shiqlari, ovga chiqishlar usul (ritm) tuzilish jihatidan bevosita bir-biriga bog'liq bo'lgan. Keyinchalik shovqinli musiqa asboblari paydo bo'ldi. Ijrochilar qarsak chalib, usul (ritm) ni ta'kidladilar, shovqinli cholg'ular ta'sirini kuchaytirdilar. Keyinroq halq ustalari tomonidan qamish va bambuk poyasidan surnay, hushtak, yana bir oz o'tgach esa nay, naysimon xushtaklar, shiqildoqlar, chiltor (arfa) yasaldi. O'sha paytdagi nay cholg'u asboblari hozirgi zamon zamonaviy ko'p teshikli naylardan bir oz farq qilgan. Vaqt o'tib, ushbu cholg'ular takomillashib, ko'p yillik naylar yuzaga keldi, so'ngra torli-mizrobli va torli-kamonchali musiqa cholg'ulari paydo bo'la boshladi. Ulardan saroy a'yonlarining marosimlarida, harbiy yurishlarida foydalanilgan. Qadimgi Sharq madaniyati quchog'ida o'zbek halq cholg'u asboblari shakllandi. Ular ko'p asrlik taraqqiyot davomida o'ziga xos xususiyatlarini, tovush tusini saqlab qoldi. O'ziga xos tuzilishi tufayli nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g'ijjak, qobizlar an'anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.

Eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida O'rta Osiyoni G'arbiy viloyatlarida Parfiyon(a), Sharqda esa Grek Baqtriya Davlatlari tashkil topdi. Eramizning I asrida O'rta Osiyoning Janubiy qismida qudratli Kushon shohlari tashkil topdi. Mahalliy Kushon sulolasi ostida bir qancha davlatlar birlashdi, buning natijasi ularoq shaharlar yuksaldi, madaniyat gullab yashnadi, yangi-yangi musiqa cholg'ularining yaratilishiga shart-sharoit yuzaga keldi. Quldorlik jamiyati O'rta Osiyo halqlari madaniyati rivojida muhim bosqich bo'ldi. Xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga, cholg'u asboblari ham takomillashdi. Asrimizning 30-40-yillarida uyushtirilgan arxeologik ekspeditsiyalar (S. L. Tolstov, V. A. Vyatkin, M.

V. Masson va boshqalar rahbarligida) natijasida O'rta Osiyo madaniyatini, shu jumladan xalq cholg'ularini or'ganishda qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lindi. Topilgan madaniy yodgorliklar: nay rubobsimon cholg'u, hozirgi doiraga o'xshash do'mbra, nog'ora va shu singari cholg'u asboblari chalayotgan mashshoqlar tasvirlangan. Bular Afrosiyob, Tuproq qal'a, Ayratam kabi shaharlardan topilgan sopol idishlardagi mashshoq haykalchalardir. Ularda turli xil musiqa asboblari: Lyutnya, tanbur, rubobsimon cholg'u, qonun, ud, rud, shemani, (musiqor) chag'ona, chiltor, nay, burg'u, surnay, karnay, doirasimon cholg'ularda mashq qilishlari tasvirlangan.

Cholg'ular jo'rligida qo'shiq, o'yin va kuylar xalqning katta-katta marosimlari va oilaviy bayramlarda ijro etilgani bizga ma'lum. Bayramlar ko'pincha yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyoda "Navro'z", "Lola sayli", "Hosil bayrami", "Qovun sayli", "Uzum sayli" kabi mavsumiy bayramlar keng tarqalgan. Bunday ommaviy bayramlarni xalq cholg'u ansambllari xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa karnay, surnay, doira, nog'ora va chindavul kabi urma zarbli musiqa asboblari keng qo'llanilgan.

Feodalizm davrida arab istilosi O'rta Osiyo xalqlari madaniyati taraqqiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazdi. VII-VIII asrlarda arab xalifaligida tirik jonzotni tasvirlashni taqiqlovchi, islom dinini yoyilishi, devoriy sur'atlarni shu jumladan musiqa cholg'ulari tasvirining barham topishiga olib keldi. IX asrga kelib Buxoro yirik madaniy markazga aylandi va ayni paytda yakka navoz, ansambl musiqachiligi va raqsni o'z ichiga olgan vokal-cholg'u musiqa turkumlari rivojlandi. O'rta asr sharoitida musiqiy ixtisoslashuv, maxsus musiqa ustaxonalari paydo bo'lishiga olib keldi. Bu yerda ustoz shogird an'analari qaror topib rivojlandi. Musiqa cholg'u asboblari ham shakllandi. Asboblarning yangi namunalari kashf etildi.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari musiqa tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular o'z risolalarida musiqa cholg'usini jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berganlar. Abu Nasr Muhammad Forobiyning (873-950) "Musiqa haqida katta kitob" ("Kitob al-musiqa al-kabir"), Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) "Davolash kitobi" ("Kitob um-shifo") qomusidagi "Musiqa haqida risola", Al Xorazmiyning X asr "Bilimlar kaliti", Safiuddin Urmaviyning (1216-1294) "Oliyjanoblik haqida kitob" yoki "Sharafiy kitobi", Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) "Musiqa haqida risola" kitoblarida musiqa ijrochiligi va halq cholg'u asboblari haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Safiuddin Urmaviy istedodli ud cholg'uchisi Urmiya shaxrida tug'ilgan (Ozarbayjonlik) mashhur xonanda, uning eng katta yutug'i "Modius" ladning mukammal yo'nalishlarini ishlab chiqqanligidir. Ibn Zaylning VI asr "Musiqa xaqida to'liq kitobi" va "Kitob ul-kabi fil-musiqiy" uning musiqa ilmidagi yagona va bebaho kitobdir. U yangi usulni, musiqada lادلarni harflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi. Abduqodir Marog'iy XV asr, Ozarbayjonning Marog' shahrida tug'ilgan bo'lsada, hayotining ikkinchi yarmi Temur saroyida Samarqandda o'tgan va Hirotda vafot etgan.

“Musiqqa ilmda ohanglar to'plami” (“Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy”) risolasida musiqqa haqidagi ta'limotni kamoncha, yetti torli g'ijjak kabi bir turdagi musiqqa cholg'ulari borligi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitdi.

Al-Husayn XV asr asosan O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan torli musiqqa asbobi dutor haqida ma'lumot bergan. Qutbiddin ash-Sheroziy (1236-1310) eronlik musiqqa nazariyotchisi sifatida tanilgan bo'lib, o'z risolasida kamonchali tanbur (sato) haqida ibratli mulohazalar bildirgan hamda inson ovozi musiqqa asboblari ichida eng yoqimli deb hisoblagan. Al Forobiy (IX asr) mohir ijrochi sifatida ham tanilgan. U damli cholg'u nay asbobini, torli mizrobli cholg'u tanbur va ud musiqqa asboblarini juda zo'r mahorat bilan ijro etgan. Forobiy mohir ijrochi sifatida musiqqa cholg'u asboblarining jamiyat hayotidagi rolini o'rganishga ahamiyat beradi va u “Jangu jadallarda, raqslarda, to'y-tomoshalarda, ko'ngil ochar bazmlarda hamda ishq va muhabbat qo'shiqlarini kuylashda chalinadigan cholg'ular bor”, deb yozgan edi. Kitobning ikkinchi qismida halq cholg'ulari lyutnya, tanbur, ud, nay, rubob, chang, shoxrux, qonun, dutor va boshqa cholg'ular izchil va batafsil ta'riflanadi. Lyutnya-torli mizrobli cholg'usi o'sha davrda eng keng tarqalgan bo'lib, o'ziga xos mizrob (chertma) vositasida chalingan, dastasida esa ligatura (lada) lar joylashgan.

IX-X asrlarda lyutnya arabcha ud nomini oladi. Bu cholg'u asbobi ko'pgina Sharq mamlakatlarida, Kavkazorti xalqlari orasida, O'zbekiston va Tojikiston cholg'uchiligida hozirgi kungacha saqlanib kelayapti. (Zamonaviy ud namunalari T.D.K. ning sohaviy-tajribaviy sinovxonasida mavjud)

“Musiqqa xaqida katta kitob” da Forobiy yana bir cholg'u asbobi tanburni ta'riflaydi. Olimning fikricha, tanbur forscha tan-bur ya'ni (Dilni tirnash) ud cholg'usiga yaqin turadigan cholg'udir deydi.

Forobiy shuningdek nayni ham ta'riflaydi. U turli xil damli musiqqa cholg'ularini ovoz hosil qilish uslubiga ko'ra naysimon guruhga kiritadi, ya'ni nay quvurida havoning damli harakati orqali, tovush hosil bo'ladi. Ulardan biri oddiy nay, yoki bir yo'nalishda joylashgan ko'p teshikli nay. Bu turdagi bo'ylanma naylar yoki turlicha ataluvchi naylar hozirgi kunda ham Sharq xalqlari orasida mavjud. Uning Vetnamliklar sao, tojiklar tutek, tatarlar kaval, qozoqlar sibizg'a, Ozarbayjonliklar nay (juda kam uchraydi), qirg'izlar uo, choor (cho'ponlarning cholg'u asbobi) o'zbeklar nay deydi.

Olim va mashhur cholg'uchi Forobiy surnay musiqqa asbobi haqida bir qator ma'lumot beradi. Uning o'rik yoki tut daraxtidan ishlanganligi va o'sha davrda keng tarqalgan musiqqa asbobi ekanligi haqida to'xtalib o'tadi.

Forobiy, shuningdek, Dunay, (Mizmar) ni ham alohida tilga oladi. Dunay hozirda qo'shmay yoki turkman cholg'usi gosha-dilli tyuy dyuk (qo'sh qamishdan yasalgan cholg'u) ga o'xshatadi.

Forobiy o'z risolasida o'zi yashagan davrda mavjud bo'lgan rubobni ham batafsil ta'riflaydi. O'sha davrdagi rubob ham hozirgi qashqar rubobiga o'xshash bo'lib, pardalari dutor pardalariga o'xshagan, dastasi ancha uzun bo'lganligini, asosiy qismini yog'och dekali pastki qismi esa charmdan ishlangan, dekali musiqqa

cholg'usi deb ta'riflaydi. Shuningdek, musiqa asbobi changni ham ta'riflaydi. O'sha vaqtgacha changning 15 ta tori bo'lgan, ular diatonik sozlangan va ikki oktava oralig'iga teng tovush qatorga ega deydi. Yana Forobiyning guvohlik berishicha ud cholg'usi ansambl ijrochiligida yetakchi rol o'ynagan "Cholg'u asboblari haqida kitob" ida olim tanbur, rubob, chang, cholg'u asboblarini udda chalayotgan kuyga yoki yakka navoz xonandaga, uyg'un jo'r bo'lish, uchun sozlash usullarini tushuntiradi.

Shunday qilib, Sharqning ulug' allomasi Al-Forobiy musiqa ilmining bir bo'limi sifatida cholg'u asboblarini o'rganuvchi cholg'ushunoslik sohasiga asos soladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Belyayev V. «Muzkalnoye instrument Uzbekistana» Moskva., 1933 g.
2. Абу Наср Фараби. Поэтика. –Ташкент.Фан. 1978.
3. Akbarov Il. «Musiqqa lug'ati» Toshkent «San'at» nashriyoti., 1997 y.
4. Ўзбек музикаси тарихи. Тошкент, "Ўқитувчи", 1981.
5. Кайкавус. Қобуснома. Тошкент. "Ўқитувчи", 2006.
6. Абдукаримов М. "Чолғушунослик" -Тошкент 2005
7. Asqarov A. «O'zbekiston xalqlari tarixi» Toshkent., «Fan» 1992 y.
8. Bajenova «Pedagogik izlanish» Toshkent., «O'qituvchi» 1990 y.
9. Choriyev Bekzod Bahrom o'g'li. (2024). Performance In Folk Instruments (Gijjak Kobus Bass). International Journal of Formal Education, 3(4), 66–68. Retrieved from <http://journals.academiczone.net/index.php/ijfe/article/view/2492>
10. Bekzod, C. (2023). THE HISTORY OF THE CREATION OF UZBEK FOLK INSTRUMENTS AND THE RAVINES OF IMPROVEMENT. Innovations in Technology and Science Education, 2(10), 76-79.
11. Choriyev, B. (2022). G'IJJAK QOBUZ BAS CHOLG'USINING YARATILISH TARIXI VA O'ZBEK MUSIQA IJROCHILIGIDA TUTGAN O'RNI. Journal of Integrated Education and Research, 1(7), 34–37. Retrieved from <https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/view/573>
12. Choriyev, B. (2022). ISSUES TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF MUSIC CULTURE CLASSES IN SECONDARY SCHOOLS. Journal of Integrated Education and Research, 1(1), 67–73. Retrieved from <https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/view/20>
13. Choriyev, B. B. O. G. L. (2022). O'zbekistonda xalq cholg'ularining takomillashuv jarayonlari hamda ko'p ovozli orkestr va ansambllarning tashkil topishi. Science and Education, 3(4), 776-780.
14. Choriyev, B. (2021). CONTENT AND LEVEL OF COMPETENCE OF MUSIC CULTURE LESSONS IN SECONDARY SCHOOLS. EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH.
15. Choriyev, B. (2021). umumiy o'rta ta'lim muassasalarida musiqa madaniyati darslari samaradorligini oshirishdagi kamchiliklar va muammolar. URL: <https://scienceweb.uz/publication/2144>.

-
16. Choriyev, B. (2021). BOLALAR MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARI HAMDA UMUMIY O'RTA TA'LIM MUAASSASALARI INTEGRATSIYASINI TA'MINLASHNING NAZARIY ASOSLARI. In REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE MODERN EDUCATION AND UPBRINGING PROBLEMS, SOLUES AND PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT. Scienceweb-National database of scientific research of Uzbekistan.
17. Choriyev, B. B. (2019). Ideological bases for the modernization of Uzbek folk instruments. ISJ Theoretical & Applied Science, 12(80), 83-87.